

‘પ્રેમચંદની વાર્તાઓ’ વાર્તા સંગ્રહ મારી દ્રષ્ટિએ

ડૉ. એલ.એસ. મેવાડા

વિજયનગર આર્ટ્સ કોલેજ વિજયનગર.

સાં.કાં. ઉ.ગુ. પીન-૩૮૩૪૬૦.

‘પ્રેમચંદની વાર્તાઓ’ અનુ. અમિષાબેન શાહે આ સંગ્રહમાં પ્રેમચંદની બાવીસ વાર્તાઓનો અનુવાદ મૂકી આપ્યો છે. આ સંગ્રહની આઠ વાર્તાઓની આપણે ચર્ચા કરવાની છે. પ્રેમચંદ સાત વર્ષની વયે માતાની છત્રછાયા ગુમાવી બેસે છે. ત્યાર બાદ સાવકી માતા અને કઠોર પત્નીથી દુઃખી દુઃખી થઈ ગયેલા. પિતાના અવાસન પછી નાની ઉંમરે આખા ઘરનો ભાર ઉપાડવાનો હોવાથી તેમનું ભણતર, વાંચન અને લેખન પણ છૂટી ગયું. એમનો લાંબો સમય માનસિક.આર્થિક અને શારીરિક વિપદાઓમાં પસાર થયો. એમના જીવનમાં ઘણા કડવા અનુભવો થયા પરંતુ તેઓ હિંમત ન હારેલા. પરંતુ આ અનુભવોને તેમણે પોતાના જીવનનું અમૂલ્ય ભાથું સમજીને પોતાના સાહિત્યમાં પણ નિરૂપી આપ્યું. પ્રેમચંદ ફક્ત નવલિકાકાર નથી, તેમની પાસેથી આપણને ઉપન્યાસ તેમજ નાટકો પણ મળે છે. પ્રેમચંદનું સુખમય જીવન બીજી વારનાં લગ્ન પછી શરૂ થયું. તેમનું શરીર ‘જલોદર’ નામના રોગથી પીડાતું હતું. આ મહાન સાહિત્યકારના આત્માએ ઘણાં દુઃખો સહન કરીને આઠમી ઓકટો. ૧૯૩૬માં પોતાના શરીરનો ત્યાગ કર્યો. આ સર્જકનો ઉદય એ સમયે થયેલો છે, જ્યારે ભારતીય સમાજ એક બાજુ વિલાસીતામાં ડૂબેલો હતો. અને બીજી બાજુ સમાજમાં કુનીતિઓ,કુરીવાજો,નારીનું શોષણ, અંધ વિશ્વાસ, પડદાપ્રથા, દહેજપ્રથા, સતીપ્રથા,છૂત-અછૂતનું વલણ, જમીનદાર,શાહુકાર, મહાજન વગેરે દ્વારા ખેડૂતોનું શોષણ ચાલતું હતું. પ્રેમચંદે પોતાના સાહિત્યમાં આ બધા વિષયોને નિરૂપી આપ્યા છે. આ ઉપરાંત તેમણે રાષ્ટ્રપ્રેમ, નશાબંધી,વિધવા વિવાહ,પશુઓ,પ્રાણીઓ,રાજા-રાણી,હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પર આધારિત વાર્તાઓ પણ લખી છે.

આ સંગ્રહમાં અનુવાદકે પ્રથમ વાર્તા ‘વિજોગ’ મૂકી આપી છે. આ વાર્તામાં સર્જકે વિધવા વિવાહના વિષયને ગૂંથી લીધો છે, કેદાર મુલિયા સાથે લગન કરે છે, જે રઘુની વિધવા છે. વાર્તાની શરૂઆતમાં ભોલા મહેતા પત્નીના અવસાન પછી બીજાં લગન કરે છે. એ સમયે રઘુની ઉંમર ફક્ત દશ જ વર્ષની હતી. નવી આવનારી પત્ના તેની પાસે બધું જ કામ કરાવતી, ગામમાં તેના વિષે વિરોધની જ વાતો થતી, બધા પત્નાનાં વખાણ કરતાં, આ છોકરો જ પત્નાને માનતો નથી. સાચી વાત કોઈ માનવા તૈયાર નથી, એટલે રઘુ બધું સહન કરે જાય છે. પત્નાને ચાર બાળકો થાય છે, અને એક દિવસ ભોલાનું અવસાન થઈ જાય છે. પત્નાનાં ચારેય બાળકોની જવાબદારી તેના માથે આવે છે, પત્ના પણ હવે તેને સારું રાખતી થઈ ગઈ છે, એક દિવસ તેની પત્ની મુલિયાને તેડી લાવવાનું કહે છે. રઘુ ના પાડે છે. પણ પત્ના માનતી નથી. તેના આવવાથી ઘરમાં ઝઘડા શરૂ થયા, એટલે સુધી કે બે ચૂલા પણ થયા. પત્નાનાં છોકરાં મોટાં થઈ ગયાં છે કેદાર સૌથી મોટો છે. અચાનક રઘુનું અવસાન થઈ જાય છે. તેને પણ બે છોકરાં છે, ઘરની બધી જવાબદારી કેદાર અને

પન્ના ઉપાડી લે છે. મુલિયાને જે ચિંતા હતી તે દૂર થઈ જાય છે. અને કેદાર તેની સાથે લગન પણ કરી લે છે. આ વાર્તા સામાજિક છે, જેમાં સર્જકે એ સમયના સંયુક્ત કુટુંબ અને વિભક્ત કુટુંબમાં ઊભા થતા પ્રશ્નો અને તેમનું નિરાકરણ સૂચવી આપ્યું છે. વાર્તાનો અંત સુખદ દર્શાવીને લેખકે સમાજમાં ચાલતી વિવિધ સમસ્યાઓનું નિરૂપણ પણ કરી આપ્યું છે.

‘ઇદગાહ’ વાર્તાની અંદર સર્જકે ગરીબ,લાચાર અને વયોવૃદ્ધ અમીનાની વાત કરી છે. તેના દીકરા તેમજ પુત્રવધૂનું અવસાન થઈ ગયેલ છે, તેમની નિશાની રૂપ ફક્ત પાંચ વર્ષનો હામિદ જ છે, ઘરમાં કમાનાર કોઈ નથી કપડાં સીવી સીવીને તે બંનેનું ભરણપોષણ કરે છે, એવામાં ઈદ આવે છે, જેના મેળામાં જવા માટે હામિદ તૈયાર થાય છે, પરંતુ ઘરની પરિસ્થિતિ એવી છે કે તેને તે ફક્ત ત્રણ પૈસા જ વાપરવા માટે આપી શકે છે. અત્યાર સુધી તે હામિદને એમ જ સમજાવતી રહી છે કે તેની અમ્મી અને પિતા અલ્લાહના ઘેરથી સારી સારી વસ્તુઓ લેવા ગયાં છે. અને ઘણા બધા રૂપિયા પણ લાવશે. ઈદના દિવસે આ અભાગી અમીના ઘરમાં બેઠી બેઠી રડી રહી છે. ઘરમાં અનાજનો દાણો પણ નથી, તેને રડતી જોઈને હામિદ કહે છે કે, ‘તું મારી ચિંતા ન કર હું સૌથી પહેલો આવી જઈશ,’ નાના છોકરાની ચિંતા કરતી આ અમીના પોતાના કિસ્મતને તેમજ ઈદને દોષ આપતી હોય છે.

નાનો હામિદ સૌથી પ્રથમ ઈદગાહ પહોંચી જાય છે. ત્યાંનું દ્રશ્ય જોઈને તે ખુશ થઈ જાય છે. બધા એક સાથે નમાજ પઢીને એક બીજાને ઈદની શુભેચ્છાઓ આપે છે. ત્યારબાદ ત્યાં ગોઠવાયેલી દુકાનો તરફ જાય છે. બધા પોતાની પાસે રહેલા પૈસામાંથી મીઠાઈઓ તેમજ રમકડાં ખરીદે છે. કેટલાક ચગડોળમાં બેસે છે. નાનો હામિદ આ બધું જોઈ રહે છે તેની પાસે ફક્ત ત્રણ જ પૈસા છે. શું લેવું તે વિચારે છે. એવામાં તેને યાદ આવે છે કે પોતાની દાદી જ્યારે રોટી શેકતી હોય છે ત્યારે, તેના હાથ બળતા હોય છે કારણ કે ઘરમાં ચીપિયો નથી. તેથી ચીપિયો લેવાનું નક્કી કરે છે, તેનો ભાવ પૂછતાં તે છ પૈસાનો હોય છે, તેની પાસે તો ફક્ત ત્રણ પૈસા જ છે. તે વેપારીને કહે છે, ‘ત્રણ પૈસામાં આપવો છે ?’ વેપારી આપી દે છે. ચીપિયો લઈને તે ઘેર આવે છે. અમીના તે જોઈને તેને બોલવા લાગે છે કે, ‘ખાધું બીજું કંઈ નહીં ને આ ચીપિયો શું કામ ઉપાડી લાવ્યો ?’ આ સાંભળીને હામિદ જવાબ આપે છે કે, ‘રોટી શેકતાં તારા હાથ બળતા હતા એટલે આ લાવ્યો છું.’ આ સાંભળીને અમીનાની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. હામિદને ખોળામાં લઈને દુવાઓ આપવા લાગી. આ વાર્તામાં લેખકે જે તે સમયના હિંદુ-મુસ્લિમ એકતાની વાત પણ કરેલી છે. તો વળી વૃદ્ધ અમીનાની હાલત કેટલી દયનીય છે તે પણ જાણવા મળે છે. આવી તો કેટલીય અમીનાઓ હશે કે જેમની ઈદ બગડતી હશે. સર્જકે અહીં આર્થિક,ગરીબ સમાજની પણ વાત કરે છે. પ્રેમચંદ જે જમાનામાં થઈ ગયા એ જમાનાની વર્તમાન સમસ્યાઓને એમના સર્જનમાં સ્થાન આપીને તેમણે સમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કરેલો છે. એ આ વાર્તા ઉપરથી ફલિત થાય છે.

આજના જમાનામાં પણ એવા કેટલાય માણસો છે કે, જે કંઈ જ કામઘંઘો કરતા નથી હોતા, બીજાની આશાએ જીવતા હોય છે, તો વળી કોઈ ભીખ માગીને પોતાનું પુરું કરતા હોય છે. જાણે કે ભગવાને તેમને જન્મ આપીને ભૂલ કરી હોય ! પોતાના માણસની પણ થોડી ચિંતા ન હોય તેવા માણસોનો આ દુનિયામાં પાર

નથી, મફતના પૈસા ક્યાંકથી આવી જાય ત્યારે તેને વાપરી જ નાખવાના. મજૂરી કે પરસેવો પાડવામાં જોર આવે. આવા બે નિષ્કર માણસોની વાત લેખકે 'કફન' વાર્તામાં કરી છે. ધીસૂ અને માધવ. બંને બાપ-બેટો છે. પણ મહા કામચોર. એક કલાક કામ કરે તો ત્રણ કલાક આરામ, તેમના ઘરમાં માટીનાં બે-ત્રણ વાસણ સિવાય કશું જ નથી. ઘરમાં ખાવાનું ન હોય ત્યારે ધીસૂ લાકડાં કાપી લાવતો અને માધવ તેને બજારમાં વેચી લાવતો. કશું જ ખાવાનું ન હોય ત્યારે કોઈના ખેતરમાંથી બટાટા કે શેરડીના સાંઠા લાવીને ચૂસતા. એમની આવી ખરાબ આદતોને કારણે એમને કોઈ કામકાજ માટે પણ ના બોલાવતું. માધવનાં લગન એક વર્ષ અગાઉ થયેલાં છે, તેની પત્ની મા બનવાની છે. રાતનો સમય છે, તેને પ્રસુતિની વેદના ઉપડી છે. ઝૂંપડીમાં પડી પડી બૂમો પાડી રહી છે. બાપ-બેટો બંને બહાર બટાટા શેકીને ખાઈ રહ્યા છે. પણ અંદર જઈને જોતા પણ નથી. કારણ કે બંનેને એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ નથી, એકબીજાની ગેરહાજરીમાં પેલાં બટાટા ખાઈ જાય. પેલી બિચારી ઝૂંપડીમાં જ મરી ગઈ. તેના કણસવાનો અવાજ બંધ થયો, ત્યારે પેલા બંને ત્યાંને ત્યાં જ સૂઈ ગયા. સવારે ઉઠીને જોયું તો તે મૃત હાલતમાં હતી, બંનેએ રોકકળ શરૂ કરી. અડોશી-પડોશી ભેગા થયા. લાકડાંની વ્યવસ્થા કરતાં કરતાં બપોર થઈ ગયા. બપોર પછી બંને કફન લેવા નીકળ્યા. ગામમાં એમને કોઈ ઉધાર તો આપે એમ જ ન હતું. પરંતુ પ્રસંગ જ એવો હતો કે જમીદારે બે રૂપિયા આપ્યા, જમીદારે બે રૂપિયા આપ્યા હોવાથી બીજા લોકોએ પણ થોડા ઘણા આપ્યા, આમ પાંચ રૂપિયા ભેગા થયા તે લઈને બજારમાં નીકળ્યા, દુકાને દુકાને ફર્યા પણ કફન લીધું નહીં, બંને એક બીજાને ઈશારામાં સમજાવે છે, કે હવે તો અંધારું થવા આવ્યું છે હલકું કફન લઈશું તો પણ ચાલશે. રાત્રે કોણ જોવાનું છે, અને આમેય બળી જ જવાનું છે તે ભારે હોય કે હલકું એમાં શો ફેર પડવાનો છે. આમ વિચારતા વિચારતા જતા હતા તેવામાં દારૂની દુકાન દેખાઈ, અંદર પેઠા. દારૂ સાથે પૂરીઓ અને મચ્છીનો ઓડર આપી મિજબાની કરી દીધી. વઘેલું ભિખારીને આપી દીધું. બંને ખુશ એટલા માટે હતા કે મરતાં મરતાં પણ સારું ખવરાવીને ગઈ. બંને નાચતા-ફૂદતા અને ગીત ગાતા ગાતા દુકાનની બહાર નીકળે છે અને નશાને કારણે ત્યાંને ત્યાં બેહોશ થઈને ઢળી પડે છે. જાણે પેલો અજગર ટૂંટિયું વાળીને પડ્યો હોય. વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે. સમાજમાં રહેલા આવા નિષ્કર લોકોની હાંસી સર્જકે ઉડાવી છે. સમાજમાં એવા માણસો પણ છે જે પોતાની પત્નીના કફનના પૈસા પણ દારૂમાં ઉડાવી દે છે

'મીઠાનો જમાદાર' આ વાર્તામાં સર્જકે બેઈમાની ઉપર કર્તવ્યનિષ્ઠા અને સચ્ચાઈની જીત થાય છે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. વાર્તાનાં મુખ્ય બે પાત્રો. એક, મુનશી બંસીધર અને બીજું પંડિત અલોપીદીન. અહીં અસત્ય ઉપર સત્યનો વિજય થાય છે. મુનશી બંસીધર જ્યારે મીઠાના જમાદાર તરીકેની નોકરી ઉપર જાય છે, ત્યારે એમના પિતાજી ખુશ થઈ જાય છે કારણ કે આ નોકરીમાં પગાર ઉપરની પણ કમાણી હોય છે, તેઓ જાણે છે કે આ જમાનામાં ફક્ત પગારથી જ ઘરનું ભરણ-પોષણ શક્ય નથી. બંસીધરે છ મહિનાની નોકરીમાં પોતાના ઉપરી અધિકારીઓનાં દિલ જીતી લીધાં હતાં પોતાની ઈમાનદારીથી. તેઓ એક સાચા ઈમાનદાર ઓફિસર છે. એક સાંજે નદી પાર કેટલીક ગાડીઓનો અવાજ આવે છે. તેને રોકવામાં આવે છે. પૂછતાં માલૂમ પડે છે કે આ ગાડીઓ તો જમીનદાર પંડિત અલોપીદીનની છે. જેઓ આ વિસ્તારના ઈજ્જતદાર માણસ ગણાય છે. આ ગાડીઓમાં મીઠું ભરેલું છે. મીઠાને આવી રીતે લઈ જવું એ ગુનો છે. સરકારી ચોરી છે. આ ગાડીઓને

ચોકી ઉપર લઈ જવાનો આદેશ આપે છે. એટલીવારમાં પંડિત અલોપીદીન પોતાના શણગારેલા રથમાં આવી જાય છે. શરૂઆતમાં તો તેઓ બંસીધરને એક સામાન્ય માણસ સમજીને ગાડીઓ છોડી મૂકવાની વાત કરે છે. બંસીધર સિપાઈને હુકમ કરે છે કે એમને પણ હાથકડી પહેરાવી ચોકી ઉપર લઈ લો. પંડિત કેસ ન કરવા બદલ પાંચ હજારથી શરૂ કરીને ચાલીસ હજાર રૂપિયાની લાંચ આપવા માટે તૈયાર થાય છે. પરંતુ બંસીધર એક ઈમાનદાર અફસર છે. તે ચોખ્ખી ના પાડી દે છે. ગાડીઓ તેમજ પંડિતને ચોકીએ લઈ જવામાં આવે છે. સમગ્ર પંથકમાં આ વાત ફેલાઈ જાય છે. પંડિતની ઈજ્જત ધૂળમાં મળી જાય છે. બીજા દિવસે તેમને અદાલતમાં હાજર કરવામાં આવે છે. પૈસા અને લાગવગના જોરથી પંડિત નિર્દોષ છૂટી જાય છે, અને આવો કેસ કરવા બદલ બંસીધરની ટીકાઓ પણ થાય છે. એકાદ અઠવાડિયા પછી બંસીધરને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવે છે.

એકાદ અઠવાડિયા પછી સંધ્યાના સમયે વૃદ્ધ મુનશી માળા ફેરવી રહ્યા હતા તે સમયે શણગારેલા રથમાં અલોપીદીન આવે છે. વૃદ્ધ મુનશી ગદગદિત થઈ જાય છે. અને પોતાના દીકરાની ભૂલની તેઓ માફી માગે છે. ત્યારે અલોપીદીન તેમના દીકરાની કર્તવ્યપરાયણતાનાં વખાણ કરે છે. આવા પુત્રને અભિનંદન આપવા જોઈએ. પંડિતને પોતાની ભૂલ સમજાઈ છે. અને આજે તેઓ તેમણે પોતાના ત્યાં મેનેજરની નોકરી આપવા માટે આવ્યા છે. પચ્ચીસ હજાર પગાર અને રહેવા બંગલો, નોકર-ચાકર, ફરવા માટે ગાડી, પરંતુ એક શરત અને એ શરત એટલે પેલી નદી કિનારે ફરજ બજાવતા ઈમાનદાર અધિકારી જેવા જ રહેવા માટે. બંસીધર ખુશ થઈ જાય છે અને પંડિત સાથે લાવેલા નોકરીના કાગળ ઉપર સહી કરી આપે છે. આમ અહીં સર્જકે સત્યનો હંમેશાં વિજય થાય છે, એ સાબિત કરી આપ્યું છે. તો વળી વાર્તામાં એ સમયની માન્યતાઓને પણ મૂકી આપી છે, જેવી કે નોકરી એવી કરવી જેમાં પગાર ઉપરાંતની મલાઈ હોય. જેનાથી જે ધરની આર્થિક પરિસ્થિતિ સારી ન હોય તેમને આવી કમાણી જરૂરી હતી. આ ઉપરાંત જમીનદારોનો કેટલો પ્રભાવ હતો એ જોઈ શકાય છે, તેમજ સરકારી સામાનની ચોરી અને સરકારી ખાતાઓમાં કેટલો ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપેલો છે, એ પણ પંડિતજી તરત જ છૂટી જાય છે એના ઉપરથી જોઈ શકાય છે. તો વળી સમાજમાં હજુ ઈમાનદાર અધિકારીઓ પણ જોવા મળે છે. ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ અડગ રહી શકે છે. પ્રેમચંદે એ જમાનાના પ્રશ્નોને પોતાના કવનમાં વાચા આપી છે. જે આ વાર્તામાં જોઈ શકાય છે.

થોડી જમીન ધરાવતો ખેડૂત પોતાનો જીવન નિર્વાહ ચલાવવા કેટલો અસમર્થ છે, ટૂંકી આવક અને ખર્ચ વધુ, કહેવાતો ખેડૂત ખેતીની આવકમાંથી પોતાના પરિવારનું પુરું ન થતાં દેવાના ડુંગર તળે કેવો દબાઈ જાય છે અને ખેતી કરવાનું જ છોડીને મહેનત મજૂરી કરવી અને ઠંડી કે ગરમી સહન ન કરવી પડે એ માટે ખેતરમાં ઊભા પાકમાં મિજબાની કરતી ભેંસોને કાઢવા પણ જતો નથી એવી ઘટના ઉપર આધારિત વાર્તા છે ‘પોષની રાત.’

આ વાર્તાનો નાયક છે હલ્કુ. પોષની રાતમાં ઓઢવા માટે ગરમ ધાબળો લાવવા માટે તેની પત્નીએ મજૂરી કરી કરીને ત્રણ રૂપિયા ભેગા કર્યા છે. અત્યારે તેની પાસે ઓઢવા માટે ફક્ત એક જૂની ચાદર છે. જે રાતની ઠંડીનો સામનો કરી શકવા અસમર્થ છે. પોતે ખેડૂત છે, ધરની ખેતી છે, પણ ઉપજ નહીવત છે, અત્યારે

ખેતરમાં પાક તૈયાર થયેલો છે, રાત્રે જનાવરો ન આવે એટલા માટે રોજ સાંજે ખેતરમાં જવું પડતું હોય છે, ત્યાં એણે શેરડીના પાનાંની છતરી બનાવેલી છે. ઘેર સહનો આવેલો છે તેની પાસેથી હલકુએ પૈસા લીધેલા છે, આપી આપીને થાકી ગયો છે, પણ એનું દેવું ચૂકવી શકાતું નથી, પરિણામે તે ઘણી વખત આવીને ન બોલવાના શબ્દો તેમજ ઘણીવખત ગાળો પણ બોલતો હોય છે. એમાંથી છૂટવા માટે ઘરમાં પડેલા પેલા ત્રણ રૂપિયા આપી દેવાનું પોતાની પત્ની મુન્ની ને કહે છે. ઘણી રકજક પછી એ રૂપિયા આપે છે.

પોષની અંધારી રાત છે ઠંડીનું જોર વધુ છે. હલકુ પોતાના ખેતરના શેઠા ઉપર બનાવેલી છતરી નીચે વાંસના ખાટલામાં જૂની ચાદર ઓઢીને પડ્યો પડ્યો ધુજતો હતો. ખાટલા નીચે એનો સાથી ફૂતરો પણ ઠંડીથી ફૂં ફૂં કરતો હોય છે, આજે એ પણ એની સાથે આવેલો છે. પાંચથી છ વખત ચલમ પીવા છતાં એની ઠંડી દૂર થતી નથી. ફરી એક વખત ઉભો થઈને ચલમ પીવે છે અને વિચારે છે કે મારું નસીબ જ ફૂટેલું છે. નસીબદાર માણસો તો અત્યારે ગાદલાં અને રજાઈ ઓઢીને ઘરમાં આરામથી ઉંઘતા હશે, એ જબરાને પણ કહે છે કે, છાનો માનો ઘેર ઘાસની ગંજી ઉપર પડ્યો રહ્યો હોત તો, પણ ના માલિક અહીં હલવા-પૂરી ખાય છે તે ખાવા આવ્યો. આવા વિચારો સાથે તે જબરાને પોતાની સોડમાં લઈને સૂએ છે. થોડીવાર પછી કંઈક અવાજ થતાં જબરો ઉભો થઈને એ બાજુ દોડે છે. હલકુ ઠંડીને પણ ગાળો બોલે છે આ રાંડ આટલો પવન પણ ક્યાંથી લઈને આવે છે. જેનાથી આખું શરીર ધુજી જાય છે, હવે તેનાથી સહન થતું નથી. કલાકથી પણ વધુ સમય વીતી ગયો હતો, રાતના પવનમાં ઠંડીનું જોર વધી ગયું હતું. તે બેઠો થયો, બંને ધૂંટણને છાતી સરખા દબાવી એમાં મોં છુપાવી લીધું પણ ઠંડી ઓછી થતી ન હતી, જાણે કે શરીરમાં લોહી થીજી ગયું હતું, નસોમાં લોહીને બદલે હિમ વહેતો હોય એવું લાગ્યું. એણે વાંકા વળીને આકાશ તરફ જોયું, હજુ તો રાત ઘણી બાકી હતી. એના ખેતરથી થોડેક દૂર આંબાવાડી હતી, પાનખર શરૂ થઈ ગઈ હતી, ત્યાં જઈને ઘણાં બધાં પાંદડાં ભેગાં કરીને તાપું એવા વિચાર સાથે તે ઉભો થાય છે, બાજુના ખેતરમાંથી તુવેરના છોડ લાવી તેનું ઝાડું બનાવી એ ઉપડ્યો વાડી બાજુ. હાથમાં આગ હતી તેને એક બાજુ રાખીને એણે પાંદડાં ભેગાં કર્યાં અને આગ લગાવી, મોટો ભડકો થયો. ઠંડી ભાગી, ચાદર પણ વીંટી લીધી જબરાને પણ તપાડ્યો. ધીમે ધીમે આગ ઓછી થવા લાગી એવામાં તેના ખેતરમાં કોઈના ચરવાનો અવાજ સંભળાયો પણ તેને ભ્રમ માની શાંતિથી ઠંડી ઉડાડતો રહ્યો. અવાજ સાંભળીને જબરો ખેતર તરફ દોડ્યો અને જોર જોરથી ભસવા લાગ્યો. હલકુને ફરી અવાજ સંભળાયો આ વખતે ભ્રમ ન હતો, એને ખાતરી થઈ ગઈ કે ખેતરમાં ભેંસો ઊભા તૈયાર પાકની મહેફિલ ઉડાવી રહી છે, તે થોડોક ઉભો થયો પણ એવામાં જ ઠંડીનો એક જોરદાર ચમકારો પવનની સાથે આવ્યો અને તે ફરી પાછો પેલી ગરમ રાખ પાસે ગોઠવાઈ ગયો. ખેતરમાં ઉભેલા પાકનું જે થવું હોય તે થાય. આ ગરમી છોડીને જવું નથી. ફૂતરો જોર જોરથી ભસતો રહ્યો જ્યારે હલકુ રાખની બાજુમાં જ સૂઈ ગયો. સવારે સૂર્યનારાયણના કિરણો સાથે તેની આંખ ખુલી. બાજુમાં મુન્ની ઉભી હતી, તે ખેતરમાં જઈને આવી છે અને ખેતરની દશા કેવી થઈ છે એ જોઈને આવી છે, તે હલકુને કહે છે કે, ‘તમે અહીં સૂઈ રહ્યા અને ત્યાં ઊભા પાકનો સોથ વળી ગયો. હવે મજૂરી કરવી પડશે.’ હલકુ જૂં બોલતાં જણાવે છે કે, ‘મને રાત્રે પેટમાં જોરદાર દુઃખાવો ઉપડેલો એટલે અહીં જ સૂઈ રહ્યો.’ મુન્ની જીવ બાળતી હતી જ્યારે હલકુ તેને સમજાવતાં કહે છે કે ‘હવે આવી ઠંડી રાતોમાં ખેતરમાંતો આવવું નહીં પડે ભલે મજૂરી કરીશું.’ વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે, લેખકે

આવા શોષિત, પીડિત ખેડૂતોને અનુભવ્યા છે. વ્યાજખોર શાહુકારોની ચુંગાલમાંથી આવા ખેડૂતો ઘણી વખત આત્મહત્યા પણ કરતા હોય છે અને એ પણ પોતાના કુટુંબ સાથે એવું ચિંતન અહીં પ્રગટ થયું છે. તે જોઈ શકાય છે. આ ઉપરાંત આ વાર્તામાં પ્રેમચંદે પ્રાણી પ્રેમના પ્રતીક સ્વરૂપે 'જબરા' ફૂતરાને અહીં મૂકી આપ્યો છે. ફૂતરો વફાદારીનું પ્રતીક છે, અહીં હલ્કુના ખેતરમાં જ્યારે નુકશાન થઈ રહ્યું છે, ત્યારે આ અબોલ પ્રાણી જોર જોરથી આખી રાત ભસતું રહે છે એની ભસવાની ચીસો ગળાફાડ હોય છે, સવારે જ્યારે હલ્કુ એને જૂએ છે ત્યારે એ ચત્તોપાટ સૂતો હોય છે, પોતાના માલિકના ખેતરને બચાવવા તે પોતાનું બલિદાન આપી દે છે. વાર્તામાં જબરો હલ્કુનો પડછાયો બનીને રહે છે આવી કાતિલ ઠંડીમાં પણ તે ઘેર ઘાસની ગંજી ઉપર સૂઈ ના રહેતાં માલિક સાથે ખેતરમાં આવે છે. હલ્કુને જ્યારે વધારે ઠંડી લાગે છે ત્યારે તે એની સોથમાં પણ સૂઈ રહે છે. અહીં આ બંનેનો અતૂટ પ્રેમ સર્જકે દર્શાવી આપ્યો છે.

આજના સુધરેલા જમાનામાં વૃદ્ધોની દશા કેવી દયનીય હોય છે, તે ગમે તે સમાજમાં હોય, ભણેલા કે અભણ, પૈસાદાર કે ગરીબ. ઉંમરલાયક માણસોને આજની પેઢીના લોકો નફરતની દ્રષ્ટિએ જોતાં હોય છે. હાથ-પગ કામ કરતા બંધ થઈ જાય, આંખે ઓછું દેખાતું હોય, કાને ઓછું સંભળાતું હોય એવા ઘરડા લોકોની પરિસ્થિતિ ઘણી ખરાબ હોય છે. એક ખૂણામાં પડી રહેવું, ઘરના લોકો વાતચીત ના કરે, અરે બીજા કોઈને પણ ન કરવા દે, ઘરમાં કોઈ સારી વસ્તુ આવી હોય તો પણ ન મળે, ઘરમાં કોઈ પ્રસંગ હોય તો કોઈ પૂછે પણ નહીં, જેના પરિણામ સ્વરૂપ આવા લોકો એકલતાના સહારે મોતની આશા રાખીને બેઠાં હોય છે. સમયસર ખાવા ન મળે, મહેણાં-ટોણાં સાંભળવાં પડે ટૂંકમાં આવા લોકો જીવવાની આશા છોડી દેતા હોય છે. આવી જ એક વૃદ્ધાની વાત પ્રેમચંદે કરેલી છે. વાર્તાનું નામ છે 'વૃદ્ધકાકી'. આ વાર્તામાં કાકીના પતિનું અવસાન થઈ ગયેલ છે. તેના બે યુવાન દીકરાઓનું પણ અવસાન થઈ ગયેલ છે. હવે ફક્ત તે તેના ભત્રીજા બુદ્ધિરામના સહારે છે. તેની પોતાની સર્વ સંપત્તિ તેને આપી દીધેલ છે. જેની વાર્ષિક આવક બસોથી ત્રણસો રૂપિયા છે. મિલકત લખાવતી વખતે ભત્રીજાએ અને તેની ઘરવાળી રૂપાએ ઘણા લાંબા લાંબા વાચદાઓ કરેલા. પરંતુ થોડાક દિવસો પછી તેમનું પોત પ્રકાશવા લાગ્યું. કાકી બધી જ રીતે થાકી ગઈ હતી, ફક્ત તેની જીભ કામ કરતી હતી, આંખ, હાથ-પગથી પરવારી ગઈ હતી, પોતાની તકલીફ તરફ કોઈનું ધ્યાન દોરવા માટે તે રડવા સિવાય તેની પાસે બીજો કોઈ આધાર નથી. ઘરમાં એની વિરુદ્ધ કોઈ કામ થાય, કે જમવાનો સમય ચુકી જાયતો ધૂસકે ધૂસકે રડતી. ઘણીવાર તેના ભત્રીજાનાં છોકરાં પણ તેના ઉપર પાણીના કોગળા કરતાં, તો કેટલીક વાર ચૂંટલા પણ ખણતાં.

એક દિવસ ઘરના દરવાજે શરણાઈઓ વાગી રહી છે, બુદ્ધિરામના મોટા દીકરા મુખરામના ચાંલલા છે. મહેમાનો આવેલા છે. રૂપા રસોઈની વ્યવસ્થામાં રોકાયેલી છે. એક બાજુ પૂરી અને બીજી બાજુ કચોરી બની રહી છે. જેની સુગંધ કાકીના નાક સુધી જાય છે. ઘણા દિવસ થઈ ગયા છે આવું જમ્યાને, તે ઘસડાતી ઘસડાતી રસોડા સુધી પહોંચી જાય છે આ જોઈને રૂપાનું મગજ જાય છે. ઘરમાં આવેલ મહેમાનો તેમજ ગીતો ગાવા આવેલી પડોશણોની હાજરીમાં કાકીને ન બોલવાનું બોલે છે અને ઘસડીને એની ઓરડીમાં નાખી આવે છે. જમવાનો સમય થઈ ગયો છે, પણ કાકીનો ભાવ કોઈ પૂછતું નથી, મહેમાનો જમવા બેઠા છે. કાકીને હવે

એમ કે મહેમાનોએ જમી લીધું હશે. કામની ધમાલમાં મને ભૂલી ગયા હશે. એવું વિચારીને ફરીથી જ્યાં મહેમાનો જમતા હોય છે ત્યાં પહોંચી જાય છે. તેનો ભત્રીજો એ સમયે મહેમાનોને પૂરીઓ પીરસતો હોય છે. મહેમાનો પણ ઘસડાઈને આવતી કાકીથી ગભરાઈ જાય છે અને બૂમો પાડવા લાગે છે કે, ‘આ કોણ છે આને કાઢો અહીંથી.’ બુદ્ધિરામ પૂરીઓથી ભરેલા થાળને એક બાજુએ નાખીને કાકીને ઘસડતો ઘસડતો ઓરડીમાં લઈ જાય છે.

મહેમાનો જમીને વેરાઈ જાય છે કેટલાક આરામ કરે છે. કાકી ઓરડીમાં પડી પડી વલોપાત કરતી હોય છે. મારું કોઈ નથી. એવામાં ઓરડીમાં કોઈના પગલાઓનો અવાજ સંભળાય છે. એ લાડલી હોય છે ભત્રીજાની દીકરી. જેણે કાકી માટે થોડીક પૂરીઓ સંતાડીને રાખેલ છે. ઘરમાં કાકી પ્રત્યે જો કોઈને લાગણી હોય તો ફક્ત આ લાડલી ને જ છે. કાકીને જ્યારે એનાં મા-બાપ ઘસેડતાં હોય છે ત્યારે એને દયા આવે છે અને વિચારે છે કે, ‘મહેમાનો પહેલાં કાકી ખાઈ લે તો શું વાંધો ? મહેમાનો કંઈ બધું ખાઈ જવાના નથી.’ રાતના અગિયાર વાગે અંધકારમાં પણ કાકીની ઓરડીમાં જાય છે. કાકી બે-ચાર પૂરીઓના ટૂકડા ખાય છે પરંતુ તેની ભૂખ સંતોષાતી નથી. મનમાં નક્કી કરીને લાડલી ને કહે છે, ‘તું મને જ્યાં મહેમાનો જમતા હતા ત્યાં લઈ જા.’ લાડલી હાથથી પકડીને મહેમાનોએ જ્યાં ખાધેલું છે એમની એંઠી પતરાળો પાસે કાકીને બેસાડી દે છે. લાડલી બાજુમાં ઉભી ઉભી તે જોઈ રહી છે. કાકી પતરાળો માંથી વીણી વીણી ને પૂરીઓના ટૂકડા ખાય છે તો ક્યારેક દહીં, તૂટેલી કચોરીઓનો સ્વાદ પણ લે છે. અને પરમ આનંદ લઈ રહી હતી.

અચાનક રૂપાની આંખ ખૂલે છે, બાજુમાં સૂતેલી લાડલી દેખાતી નથી. એને શોધવા બહાર નીકળે છે તો લાડલી એક બાજુ ઉભેલી છે અને બાજુમાં જ કાકી એંઠી પતરાળો ચાટતી હોય છે. રૂપાનું હૃદય ભરાઈ આવે છે, ‘કાકીની આવી દશા અને એ પણ અમારે કારણે ? એક બ્રાહ્મણ બાઈની આ સ્થિતિ ? કે જેની સંપત્તિથી અમારું ઘર ચાલે છે, બે માણસોમાં અમારી ઈજ્જત છે તે આ કાકીને કારણે,’ તેનું હૃદય પરિવર્તન થાય છે. ઘરમાં જાય છે અને વાનગીઓનો થાળ ભરીને લાવે છે. કાકીની બાજુમાં જ બેસીને કાકીને જમવાનું કહે છે. કાકીની આંખમાંથી અશ્રુની ધાર વહે છે. રૂપા ભગવાનને વિનંતી કરે છે, કે આ પાપની સજા અમારા દીકરાઓને ન આપજો નહીં તો અમારું સત્યાનાશ નીકળી જશે. અને ફરી કાકી પાસે આ કૃત્ય બદલ માફી માંગે છે. વાર્તા અહીં પૂરી થાય છે પણ વાસ્તવમાં આ વાર્તા એક સંદેશ છોડી જાય છે એવા દીકરાઓ માટે કે જેઓ પોતાના વૃદ્ધ મા-બાપોને વૃદ્ધાઆશ્રમમાં મૂકી આવે છે. તો વળી આ વાર્તામાં લેખકે લાડલીના પાત્રમાં મૂકેલી કરુણતા અને કાકીને સાચવવાની ભાવના મૂકેલી છે. જેમની મિલકતથી સમાજમાં ઉજળો દેખાતો ભત્રીજો અને તેની પત્ની પોતાના સ્વાર્થ ખાતર વૃદ્ધ કાકીનું વારંવાર અપમાન કરે છે. જ્યારે કાકીની મિલકત લખાવાની હતી ત્યારે આ બંનેએ કાકીને સાચવવાના ઘણા વાયદાઓ કરેલા. પણ જ્યારે કાકીના હાથ-પગ ચાલતા બંધ થઈ ગયા ત્યારે કાકીને એક અંધારી ઓરડીમાં પુરી દીધી, કાકીને બે ટાઇમ જમવાના પણ ફાંફાં થઈ પડ્યાં. તો વળી દીકરાની સગાઈ પ્રસંગે પણ કાકીનો ભાવ પૂછાતો નથી.

આ સમાજમાં દરેક માણસને કંઈકને કંઈક શોખ કે નશો હોય છે. અને આ નશો વિનાશનું મૂળ હોય છે, પ્રેમચંદે ‘શતરંજના ખેલાડી’ વાર્તામાં આવા બે મિત્રોની વાત કરી છે, બંને ઉપર શતરંજની રમતનો નશો છે.

આ રમત પાછળ બંને પાગલ છે. પોતાના ઘેર રમવા ના મળે એટલે નદીના પેલે કિનારે આવેલી જૂની મસ્જીદમાં જઈને પણ રમતા રહે છે. આ બે છે મિરઝા સજ્જાદઅલી અને મીર રોશન અલી. લખનૌ જ્યારે વિલાસિતતાના રંગોમાં ડૂબેલું હતું ત્યારની આ ઘટના છે. આ બંને મિત્રો એક વજીરની ચાલ ખાતર પોતાના જીવનની આહૂતિ આપી દે છે. શરૂઆતમાં મિરઝાના ઘેર બાજી લાગતી. બંને સવારે નાસ્તો કરીને બેસી જતા જમવાનો સમય થઈ જાય તો ઘણીવખત ત્યાંને ત્યાં જ જમવાનું પતાવી દેતા, સાંજ વહેલી પડજો. આ નિત્યક્રમ બની ગયેલો. ઘરના સભ્યો પણ કંટાળ્યા. એક વખત બેગમને માથું દુખતું હતું, છતાં મિરઝાને વૈદ્ય પાસે જવું ગમતું નથી, એટલે બેગમ બહાર આવીને આખી બાજી જ ફેંકી દે છે. બહાર ઉભેલા મીર આ જોઈ જાય છે અને ઘર ભેગા થઈ જાય છે. બીજા દિવસે વૈદ્યને ત્યાં જવાનું કહીને મિરઝા મીરને ત્યાં પહોંચી જાય છે. બીજા દિવસથી બાજી ત્યાં શરૂ થઈ જાય છે. થોડાક દિવસો પછી મીરના ઘરના સભ્યો પણ કંટાળે છે અને ત્યાં પોલીસવાળાને મૂકીને મીરને ધમકી આપવામાં આવે છે. મીર મિરઝાની સલાહ લે છે, સલાહમાં એવું સૂચવે છે કે ઘેર જ ન રહેવું. બંને મિત્રો બીજા દિવસથી નદીના સામે કાંઠે આવેલ જૂની મસ્જીદમાં જમાવી દે છે. અહીં પરમ શાંતિ છે. ન કોઈની ખટપટ. સવારે આવતાં જરૂરી સામગ્રી લેતા આવવાનું અને આખો દિવસ શાંતિથી પસાર કરવાનો.

એક દિવસ રમતમાં વજીરની ચાલની બાબતે બંને વચ્ચે બોલાચાલી થઈ, જે ઉગ્ર બની, બંને ખાનદાની હતા કેડમાં કટાર નહીં, ચકચકતી તલવાર રાખતા . તલવારો સામસામી ખેંચાણી અને મરતાં સુધી બંને લડતા રહ્યા. જે મિત્રો લખનૌનો બાદશાહ કેદ થઈને જતો હતો તેને જોવા માટે પણ ઊભા થયા નહીં એ આ રીતે લડી મર્યા. સજ્જકે આઝાદી પહેલાંના પ્રશ્નોને અહીં વાચા આપી છે. એ સમયે રાજ્યમાં કેટલી અંધાધૂંધી ફેલાયેલી હતી તેનું તાદ્રશ્ય ચિત્ર અહીં જોવા મળે છે જેનો ઉલ્લેખ સજ્જકે કર્યો છે. ‘ રાજ્યમાં હાહાકાર મચી ગયેલો, ઘોળે દિવસે પ્રજાને લૂંટવામાં આવતી. ફરિયાદ સાંભળનાર કોઈ ન હતું. ગામડાંની બધી જ મિલકત શહેરમાં ખેંચાઈ આવતી હતી. અંગ્રેજ કંપનીનું કરજ દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. દેશમાં સુવ્યવસ્થા ન હોવાને કારણે વાર્ષિક કર પણ વસૂલી શકાતો ન હતો. લોકો વિલાસના નશામાં ચકચૂર હતા. કોઈને સાચી પરિસ્થિતિનું ભાન ન હતું.’ આ ચિત્ર વાસ્તવમાં એ જમાનાનું છે. જેને સજ્જકે નિરૂપી આપ્યું છે.

ઘણીવખત માણસ પાસે વધુ પૈસા આવી જાય તો તેનું અભિમાન વધી જાય છે, જમીનથી બે ફૂટ અધ્ધર ચાલવા લાગે. પૈસાનાં જોરે ન કરવાનાં કામ કરે ,નીતિ છોડીને અનીતિના રસ્તે વળી જાય. જ્યારે કેટલાકની પાસે વધુ રૂપિયા હોય તો સહેજ પણ અભિમાન હોતું નથી. કહેવાય છે કે લક્ષ્મી ચંચળ હોય છે. તે વધુ સમય એક જગ્યાએ ટકતી પણ નથી. તો વળી સમાજમાં એવા પણ માણસો હોય છે કે અચાનક સંપત્તિ આવી જાય તો તેને યોગ્ય દિશામાં વાપરતા હોય છે. ‘સુજાન ભગત’ વાર્તામાં લેખકે આ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે.

‘સુજાન ભગત’ પહેલા સુજાન મહેતા તરીકે ઓળખાતા હતા, ખેતીનો ધંધો હતો તો વળી સાથે સાથે થોડા ઘણો વ્યાજ રૂપિયા ફેરવવાનો ધંધો પણ કરતા. પણ છેલ્લા ત્રણ વર્ષથી તેમના ખેતરમાં ધાર્યા કરતાં વધુ શેરડીનું ઉત્પાદન થયું અને ગોળના ભાવ પણ ઉંચા હોવાથી આવક સારી થઈ એટલે સુજાન હવે પૈસાદાર થઈ ગયો હતો. આ પૈસાથી તેણે ગામમાં પાણીનો ફવો કરાવ્યો. ગામને જમાડ્યું અને અગિયાર ગામે સોપારી પણ

ફેરવી, તો વળી ઘેર ભજન મંડળીની સાથે સાથે સત્સંગ થવા લાગ્યો. કોઈ ગરીબ કે ભિખારી તેના આંગણેથી નિરાશ થઈને પાછું ફરતું નહીં. ધીમે ધીમે મજૂરો પાસે ઓછું કામ અને વળતર વધુ આપવા લાગ્યો. તો વળી વ્યાજનો ધંધો પણ બંધ કરી દીધો આખા પંથકમાં હવે સુજાન મહેતા નહીં પણ સુજાન ભગત તરીકે ઓળખાવા લાગ્યો. ઘરનું કામકાજ ઓછું કરી નાખ્યું અને ભક્તિ- પૂજા પાઠમાં વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યો, આ ઉપરાંત તહેવાર નિમિત્તે ઠેઠ નદી કિનારે જઈને સ્નાન કરી આવવા લાગ્યો. બીજી બાજુ તેના ઘરની તમામ જવાબદારી તેની પત્ની અને તેના બે દીકરાઓએ ઉપાડી લીધી. હવે ઘરમાં એમનું જ ચાલતું. ભગતને સમયસર ખાટલો પથારી કરી આપવાનું, ફોકો ભરી દેવાનું અને એમનું માન સાચવવાનું એમનું કામ હતું. ઘરના કે ખેતીના કામમાં ભગતને હવે કોઈ પૂછતું ન હતું. ધીરે ધીરે ઘરનો પવન બદલાવા લાગ્યો. ખેતીની ઉપજ ઘટવા લાગી. ઘેર પણ ગરીબ, ભિખારી કે સાધુસંતો આવતા ઓછા થવા લાગ્યા. એક દિવસ તેમની પત્ની કંઈક કામ કરતી હતી, એવામાં એક ભિખારી દરવાજે આવીને બૂમો પાડે છે કોઈ સાંભળતું નથી, ભગત તમાશો જોઈ રહ્યા છે. દીકરો પણ એક બાજુ ઉભો છે .ભગત પેલા ભિખારીને કંઈક આપવાનું કહે છે, ત્યારે ઘરવાળી કહે છે, ‘કોઈ નવરું નથી તમે નવરા છો તમે જ આપો.’ ભગત ઊભા થાય છે, ટોકરીમાં શેર ઉપરાંત જવ લઈને આવે છે, પરંતુ દીકરા તેમજ પત્નીને ઓછા બતાવવા ચપટીથી પકડે છે, હાથ ધ્રુજે છે.દીકરો જોઈ જાય છે, અને ન બોલવાનું બોલે છે. ‘તમારે કમાવા જવું પડતું હોય એમ, અમે અમારા લોહીનું પાણી કરી નાખીએ છીએ ત્યારે આ અનાજ પકવીએ છીએ.’ પેલા ભિખારીનું અપમાન કરીને કાઢી મૂકે છે.

ભગત ચૂપચાપ ત્યાંથી નીકળી જાય છે, પોતાની નિયત જગ્યાએ. રાત્રે જમતા પણ નથી બીજા દિવસે સવારે વહેલા ઉઠીને ઘાસ કાપી નાખે છે .દિવસ ઉગતાં જ હળ લઈને ખેતરમાં ચાલ્યા જાય છે,પોતાનો નિત્યક્રમ શરૂ કરી દે છે, આ વખતની મોસમમાં પહેલાં કરતાં વધારે અનાજ પાક્યું છે. ધાનના ઢગલા ખળામાં પડેલા છે. માગનારાઓની લાઈન લાગી છે એમાં પેલો ભિખારી પણ છે, ભગત તેને બોલાવે છે અને ઢગલામાંથી જેટલું જોઈએ તેટલું અનાજ લેવાનું કહે છે, પેલો થોડુંક જ લે છે, કારણ કે ભગતના દીકરાએ કરેલું તેનું અપમાન તેને યાદ આવે છે. ભગત જાતે ઊભા થઈને મોટું પોટકું બાંધે છે અને જાતે ઉપાડીને પેલા ભિખારીના ઘર સુધી મૂકવા માટે જાય છે. જતાં જતાં આંખથી દીકરાને કહેતા જાય છે કે આ ઉભેલાં છે એમાંથી કોઈ ખાલી હાથે ના જાય. ભગતના ચહેરા ઉપર સ્મિત હતું, જ્યારે દીકરાના ચહેરા ઉપર પસ્તાવાનાં બિંદુઓ હતાં. આ વાર્તામાં લેખકે સુજાનના પાત્રને બરાબરનો ઉઠાવ આપ્યો છે, તેમજ ધર્મભાવના અને નીતિથી માણસ આગળ વધી શકે છે એ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે.